

رابطه ویروس کرونا با حکمت الهی و پاسخگویی به شبهات در منابع اسلامی

سیده کبری هاشمی^۱

چکیده

وقوع همه‌گیری کرونا پرسش‌های جدی در خصوص حکمت الهی مطرح کرده است. بسیاری از افراد، با دیدن رنج و عذابی که این بیماری بر انسان‌ها وارد کرده است، به این فکر فرو رفته‌اند که چگونه می‌توان این اتفاقات را با حکمت الهی سازگار دانست. به همین دلیل هدف از تدوین این مقاله «بررسی رابطه ویروس کرونا با حکمت الهی و پاسخگویی به شبهات در منابع اسلامی» به روش توصیفی-تحلیلی و با ابزار کتابخانه‌ای است. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که وقوع بلایایی مانند کرونا، لزوماً به معنای مجازات الهی نیست، بلکه می‌تواند اهداف دیگری مانند امتحان ایمان، صبر و تقوای انسان‌ها، جداسازی صفوف خوبان از بدان و تربیت انسان‌ها داشته باشد. همچنین، علم و فناوری در مقابله با بیماری‌های همه‌گیر نقش مهمی دارند، اما محدودیت‌هایی نیز دارند. با توجه به یافته‌های پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که وقوع بیماری کرونا، اگرچه موجب رنج و مصیبت بسیاری شده است، اما می‌تواند فرصتی برای رشد معنوی و اجتماعی انسان‌ها باشد. همچنین، با اتکا به حکمت الهی و توسل به علم و فناوری، می‌توان بر این بیماری غلبه کرد.

واژگان کلیدی: ابتلای الهی، آزمایش، امتحان، حکمت الهی، شبهات، کرونا، منابع اسلامی.

^۱ طلبه سطح دو مدرسه‌ی علمیه حضرت نرجس سلام الله علیها ساری.

مقدمه

حکمت الهی، به معنای هدفمند بودن آفرینش و وجود نظم و هماهنگی در جهان هستی است.^۱ این مفهوم، یکی از بنیادی‌ترین باورهای ادیان ابراهیمی و به ویژه اسلام به شمار می‌رود. از سوی دیگر، ویروس کرونا، به عنوان یک بیماری همه گیر جهانی، چالش‌های جدی برای سلامت انسان‌ها و اقتصاد جوامع ایجاد کرده است. وقوع چنین رویدادی، پرسش‌های مهمی را در ذهن بسیاری از افراد ایجاد کرده است؛ از جمله اینکه آیا این بیماری، نشانه‌ای از حکمت الهی است یا خیر؟ و چگونه می‌توان به شبهات و پرسش‌های مطرح شده در این زمینه، در پرتو آموزه‌های اسلامی پاسخ داد؟

بی تردید، وقوع همه گیری کرونا، پرسش‌های بسیاری را در خصوص عدالت الهی و حکمت آفرینش مطرح کرده است. بسیاری از افراد، با دیدن رنج و عذابی که این بیماری بر انسان‌ها وارد کرده است، به این فکر فرو رفته‌اند که چگونه می‌توان این اتفاقات را با حکمت الهی سازگار دانست. از طرفی، برخی دیگر نیز، با استناد به برخی روایات و آیات، تلاش کرده‌اند تا وقوع این بیماری را به عنوان یک عذاب الهی تفسیر کنند. این امر، منجر به ایجاد شبهات و پرسش‌های متعددی در میان مردم شده است. اما، موضوع رابطه ویروس کرونا با حکمت الهی، صرفاً یک مسئله دینی نیست، بلکه ابعاد فلسفی، علمی و اجتماعی نیز دارد. از این رو، برای بررسی دقیق این موضوع، می‌توان از روش‌های مختلفی بهره جست. این پژوهش، بر آن است تا با استفاده از ابزارهای کلام اسلامی و فلسفه علم، به این پرسش پاسخ دهد که چگونه می‌توان وقوع بیماری کرونا را در چارچوب حکمت الهی تفسیر کرد و به شبهات مطرح شده در این زمینه، پاسخ گفت.

اهمیت این پژوهش از چند جهت قابل توجه است. اولاً، این موضوع، یکی از دغدغه‌های اصلی بسیاری از افراد در جامعه است و پاسخگویی به پرسش‌های آن‌ها، می‌تواند به آرامش روانی آن‌ها کمک کند. ثانیاً، بررسی این موضوع، می‌تواند به فهم عمیق‌تر ما از حکمت الهی و جایگاه انسان در جهان هستی کمک کند. ثالثاً، با توجه به گسترش اطلاعات نادرست و شایعات در فضای مجازی، ارائه یک تحلیل علمی و منطقی از این موضوع، می‌تواند به مقابله با این اطلاعات نادرست کمک کند. ضرورت این تحقیق نیز برمی‌گردد به کمبود مطالعات جامع و روشمند در این زمینه. اگر به این پرسش مهم پاسخ داده نشود، ممکن است برخی افراد به باورهای نادرست و افراطی روی آورند و یا از دین و ایمان خود فاصله بگیرند. در مورد پیشینه پژوهشی می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد:

^۱ قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ پنجم، ۱۴۱۲ ق. ج ۲، ص ۱۶۴.

- مقاله «تحلیل گفتمان علمای شیعه در مواجهه با بحران کرونا» به نویسندگی حسین بشیر، جواد صبوری کزج (۱۴۰۰)؛ در این مقاله بیماری و بلا را یک آزمون الهی دانسته است. خداوند بر مبنای حکمت کارها را انجام می‌دهد. دین ضامن رعایت اصول بهداشتی است، کرونا علاوه بر بعد بهداشتی دارای بعد تمدنی است.
 - مقاله «فلسفه آزمون الهی از منظر قرآن» به نویسندگی موسی ابراهیمی (۱۳۹۹)؛ در این مقاله نویسنده مصیبت یک سنت الهی و قانونی فراگیر است. بیماری و سلامتی دوسوی آزمونی الهی است بیماری کووید ۱۹ و یا همان ویروس کرونا نیز یکی از نمونه های امتحان است.
 - مقاله «کرونا و سنن الهی در قرآن» به نویسندگی لیلا بهمن زادگان و منصور غریب پور (۱۴۰۱)، در این مقاله نویسنده به سنت ابتلا و نحوه برخورد انسان با شریایی مثل ویروس کرونا که یکی از زمینه‌های آزمایش است، متفاوت است.
- وجه تمایز مقاله‌ی حاضر با مطالعات پیشین در این است که این مقاله درصدد است تا به طور اخص به حکمت الهی در برابر بلایا و پاسخ به شبهات رایج آن بپردازد.

۱. مفهوم شناسی

در هر پژوهشی نیاز است تا واژگان کلیدی و پرتکرار از نظر لغوی و اصطلاحی مورد واکاوی قرار گیرد تا هرگونه ابهام از نظر خواننده برطرف گردد. در ادامه به واکاوی واژگان حکمت، کرونا و شبهه پرداخته خواهد شد.

۱-۱. حکمت

حکمت از نظر لغوی به معنای منع و بازداشت برای اصلاح است. به همین دلیل افسار اسب را «حکمه، می‌گویند زیرا اسب را از سرکشی و تمرد باز می‌دارد و او را مطیع ورم می‌سازد.^۱ از آنجایی که حکمت مصدر نوعی است دلالت بر نوع خاصی از حکم می‌کند. بنابراین فرمان‌های مولوی را از آن جهت «حکم» می‌گویند که مکلف را از انجام کارهای دلخواه خود باز داشته و قاضی را «حاکم» نامیده اند زیرا حکم او مانع ضایع شدن حق و تعدی به دیگران می‌شود و نیز تزلزل در نزاع را برطرف می‌کند. شایان ذکر است که لازمه مصونیت مورد حکم از هرگونه امر منافی، استواری و استحکام آن است بنابراین کلمه «حکمت» ملازم است با خلل ناپذیری، استواری و استحکام است چه مربوط به علم باشد و چه مربوط به عمل.

^۱ راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه مفردات الفاظ القرآن، ترجمه: غلامرضا خسروی حسینی، تهران، المکتب المرتضویه لاحیا آثار الجعفریه، چاپ چهارم، ۱۳۸۳ ش. ج ۱، ص ۲۴۸.

راغب در مفردات می‌نویسد:

«بحق رسیدن با علم و عقل پس حکمت از خدای تعالی شناسایی اشیاء و ایجاد آنها از سوی اوست برنهایت استواری، و حکمت از انسان ها شناختن موجودات و انجام نیکی ها و خیرات است»^۱.
در تعریفی دیگر نیز آمده است: «حکمت، علمی است که انسان را از کار زشت باز می‌دارد بر همین اساس، لگام اسب را حکمه خوانده اند، چون اسب را از چموشی باز می‌دارد، و حکمه نامیده می‌شود زیرا منع جهل می‌کند»^۲.

کلمه حکمت دارای معانی و اطلاقات متعدد دیگری از جمله: عدل، علم، حلم، فلسفه، کلام موافق حق، صواب امور و سداد آن،^۳ دانش و سخن درست و دلپذیر و تفقه و فهمیدن و خرد و عدالت^۴ و همچنین درستی کار و متانت آن، و در زبان متداول به معنای پزشکی نیز می‌باشد.^۵

۲-۱. ویروس کرونا

کرونا ویروس، برگرفته از ظاهر تاج خورشیدی ناشی از این اسپایک‌ها است. تاکنون چهار جنس از کرونا ویروس به نام‌های آلفا، بتا، گاما و دلتا شناسایی شده است.^۶ ویروس‌های تنفسی یک خطر نوظهور برای امنیت سلامت بین‌المللی است و منجر به اپیدمی‌های جهانی و بار مالی قابل توجه می‌شود. ۳۱ دسامبر ۲۰۱۹ میلادی خوشه‌ای از موارد عفونت شدید تنفسی در شهر ووهان کشور چین گزارش شد. در ابتدا بر اساس مشاهدات، این‌گونه به نظر می‌رسید که برخی از بیماران تاریخچه حضور یا کار در بازار عمده فروشی ماهی و غذاهای دریایی را دارند که بازار مذکور بلافاصله در روز اول ژانویه ۲۰۲۰ تعطیل شد و اقدامات سلامت محیط و گندزدایی در آنجا به طور کامل به انجام رسید. در نهایت این ویروس به کووید ۱۹ موسوم شد.^۷

۳-۱. شبهه

^۱ راغب اصفهانی، ترجمه مفردات الفاظ القرآن، ج ۱، ص ۵۲۵.

^۲ طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: مرتضوی، ۱۵۳۷، ج ۶، ص ۴۳؛ فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، قم، دارالهجره، ۱۴۱۴ ق. ج ۱، ص ۱۷۸.

^۳ سجادی، جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۳ ش. ج ۲، ص ۷۵۵.

^۴ خاتمی، احمد، فرهنگ علم کلام، چاپ اول، تهران: انتشارات صبا، ۱۳۷۰ ش. ص ۱۰۳.

^۵ افرام بستانی، فواد، فرهنگ ابجدی عربی فارسی، چاپ دوم، تهران: اسلامی، ۱۳۷۶ ش. ص ۲۱.

^۶ کساوندی، امیرانی، مروری بر کووید-۱۹ و پیامدهای ظهور آن، صص ۱۱۲-۱۲۴.

^۷ محدث اردبیلی، کرونا (تعاریف، مداخلات، پیامدها) فصلنامه، ص ۲۳.

شبهه در لغت نامه فارسی به معنای پوشیدگی امری. مشابهت، شک، تردید، ظن، احتمال، اشتباه، اشکال، مثل، مانند آمده است.^۱ عمید شبهه را اینگونه معنا کرده است: «پوشیدگی کاری یا امری، امری که که در آن حکم به صواب یا خطا نتوان کرد، شک و گمان، اشکال در تمیز دادن حق از باطل یا حلال از حرام».^۲ در لغت نامه‌های عربی شبهه از ماده «شبه» است و صاحبان لغوی معنای متفاوتی را برای آن بیان کرده‌اند مانند:

کسی که اگر دارویی روی آن ریخته شود به رنگ زرد و طلایی در خواهد آمد و از این بابت که به طلا مشابهت دارد «شبهه» گویند.^۳

قرشی شبهه را به معنای شک، گمان، اشتباه و التباس درست به نادرست و حق به ناحق و واقع به موهوم دانسته است.^۴ ابن منظور شبهه را به معنی اشتباهی که از تصور نادرست و برخلاف حقیقت است که ممکن است انسان از چیزی داشته باشد.^۵

راغب نیز دو چیز که به خاطر شباهت و همانندی با هم قابل تشخیص و تمیز نباشند تعریف کرده است.^۶

از کلام لغویان می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که هرگاه شی‌ای به گونه‌ای شود که فهمیدن اصل و حقیقت آن برای انسان مشکل شود، و انسان نتواند حقیقت را به خوبی دریابد، و به مرحله‌ی شک و تردید رسید شبهه اتفاق افتاده است.

از نظر اصطلاحی نیز با توجه به معنای لغوی و (عرفی) مقصود از شبهه در این قاعده، شک در حلیت یا حرمت یا گمان به اباحه و هم چنین قطع به حلیت است و تمام این مراتب را در بر می‌گیرد؛ زیرا در همه این صور، واقع از شخص پنهان مانده است.^۷ شبهات فقهی نیز از بحث این مقاله خارج است، زیرا اغلب مسائلی که با هم یکسان هستند را با شک و تردید بیان می‌کنند، مانند آبی که نمی‌دانند حرام است یا حلال شبهه دار می‌گویند.

^۱ معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۱، ص ۹۳۰.

^۲ عمید، فرهنگ جیبی عمید، ص ۶۹۳.

^۳ فراهیدی، العین، ذیل واژه «شبه».

^۴ قرشی، قاموس القرآن، ج ۲، ص ۳۵۲.

^۵ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۳۹۳.

^۶ راغب اصفهانی، المفردات الفاظ القرآن، ذیل واژه شبهه.

^۷ حسینی وردنجانی، اجرای حدود در اسلام، ص ۵۹.

در نتیجه تصور اینکه ویروس کرونا مجازاتی الهی برای گناهان انسان‌ها است، یک برداشت ساده‌انگارانه و محدود از حکمت خداوند است.

۳-۳. شبهه سوم

اگر خداوند قادر مطلق است، چرا جلوی شیوع این بیماری را نمی‌گیرد؟

جواب:

این شبهه بر این باور است که اگر خداوند قادر بر هر کاری است، باید بتواند به راحتی از شیوع چنین بیماری‌هایی جلوگیری کند. اما باز هم خداوند به انسان آزادی انتخاب داده است و انسان‌ها با انتخاب‌های خود می‌توانند بر زندگی خود و دیگران تأثیر بگذارند. همچنین خداوند قوانین طبیعی را وضع کرده است و این قوانین به صورت خودکار عمل می‌کنند. شیوع بیماری‌ها یکی از این قوانین طبیعی است.^۱ «همانا خداوند حال قومی را تغییر نمی‌دهد تا آنکه آنان حال خود را تغییر دهند و هرگاه خداوند برای قومی آسیبی بخواهد پس هیچ برگشتی برای آن نیست و در برابر او هیچ دوست و کارساز و حمایت کننده‌ای برای آنان نیست».^۲

بنابراین ممکن است حکمت‌هایی در این بلا وجود داشته باشد که ما در حال حاضر از آن‌ها آگاه نیستیم. مثلاً، ممکن است این بلا باعث شود که انسان‌ها به اهمیت بهداشت و سلامت بیشتر توجه کنند

به طور مثال، یک پدر مهربان به فرزندش اجازه می‌دهد تا با تجربه کردن اشتباهات، درس بگیرد و رشد کند. این پدر قادر است که از اشتباهات فرزندش جلوگیری کند، اما این کار را نمی‌کند تا به او فرصت یادگیری بدهد.

۳-۴. شبهه چهارم

^۱ مهدوی اطهر، مهدی، پاسخگویی به شبهات کرونایی، اراک: دفتر نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری دانشگاه اراک،

بی‌تا، صص ۱۰-۱۱.

^۲ رعد: ۱۱.

چرا فقط انسان‌ها به این بیماری مبتلا می‌شوند و سایر موجودات از آن مصون هستند؟

جواب: این شبهه بر تفاوت در برخورد خداوند با انسان و سایر موجودات تأکید دارد و این پرسش را مطرح می‌کند که چرا انسان‌ها به عنوان اشرف مخلوقات، بیشتر از سایر موجودات در معرض بیماری‌ها قرار می‌گیرند.

تفاوت انسان و سایر موجودات:^۱

• **عقل و اختیار:** انسان به عنوان موجودی دارای عقل و اختیار، مسئولیت اعمال خود را بر عهده دارد و به همین دلیل، ممکن است در معرض برخی از بیماری‌ها قرار گیرد که نتیجه مستقیم یا غیر مستقیم رفتارهای اوست.

• **ارتباطات اجتماعی:** انسان‌ها در جوامع پیچیده زندگی می‌کنند و ارتباطات گسترده‌ای با یکدیگر دارند که این امر می‌تواند باعث انتقال سریع‌تر بیماری‌ها شود.

• **تغییرات محیطی:** فعالیت‌های انسانی مانند تخریب محیط زیست و تغییر اقلیم می‌تواند در بروز برخی بیماری‌ها نقش داشته باشد.

برخی از بیماری‌ها، مانند بیماری‌های ویروسی، در ابتدا از حیوانات به انسان‌ها منتقل شده‌اند. این نشان می‌دهد که انسان‌ها به دلیل تعامل با محیط زیست و سایر موجودات، در معرض خطر ابتلا به بیماری‌های جدید قرار دارند. اینکه چرا انسان‌ها بیشتر از سایر موجودات به بیماری‌ها مبتلا می‌شوند، سوالی است که پاسخ قطعی و کاملی برای آن وجود ندارد. اما با توجه به نکات ذکر شده، می‌توان گفت که این مسئله دلایل پیچیده‌ای دارد که فراتر از درک محدود ماست.

^۱ علیدادی سلیمانی، حسن، انسان و قرآن، نشریه کلام اسلامی، شماره نشریه ۳۷، ۱۳۸۸ش. صص ۱-۱۵.

نتیجه گیری

مقاله حاضر به بررسی رابطه بین ویروس کرونا و حکمت الهی پرداخته و تلاش کرده است تا به شبهات مطرح شده در این زمینه پاسخ دهد. مقاله ی حاضر با توجه به منابع و مطالعات پیشین، مقاله به نتایج زیر دست یافته است:

فلسفه و حکمت ابتلای الهی که شامل تربیت و تکامل؛ ویروس کرونا، فرصتی برای رشد و تعالی انسانها فراهم کرده و باعث شده تا به ارزشهای مهم زندگی پی ببرند. تصفیه قلوب؛ این بیماری، باطن افراد را آشکار کرده و صفات درونی آنها را نشان داده است. تقوا؛ کرونا، بسیاری از افراد را به سمت خدا سوق داده و باعث افزایش تقوا و پرهیزگاری آنها شده است. جداسازی صفوف؛ این بیماری، صفوف مؤمنان و کافران، صابرين و ناامیدان را از هم جدا کرده است. ظهور عمل؛ در دوران کرونا، اعمال نیک و بد افراد آشکار شده است. عبرت؛ این بیماری، برای انسانها عبرتی بود تا به اهمیت سلامتی، بهداشت، و همکاری جمعی پی ببرند. تکمیل نفوس؛ بسیاری از افراد در دوران کرونا، به رشد معنوی دست یافتند. افزایش روحیه صبر؛ صبر و شکیبایی، مهم‌ترین ویژگی‌ای بود که انسانها در دوران کرونا به آن نیاز داشتند. زمینه سازی برای شکوفایی استعدادها؛ بسیاری از افراد در دوران کرونا، به استعدادهای نهفته خود پی بردند. تنبیه و تادیب؛ ویروس کرونا، تذکری جدی برای انسانها بود تا به یاد داشته باشند که زندگی دنیوی فانی است. آشکارسازی باطن انسان؛ این بیماری، چهره واقعی بسیاری از افراد را آشکار کرد. مستحق شدن بهشت یا جهنم؛ اعمال انسانها در دوران کرونا، می‌تواند بر سرنوشت آنها در آخرت تأثیرگذار باشد. همچنین هدف از امتحان الهی شناخت افراد؛ سازندگی انسان؛ تقویت ایمان است.

شبهات حکمت الهی و ویروس کرونا؛ این بلا ممکن است اهداف بزرگتری داشته باشد که ما از آنها آگاه نیستیم. این ویروس بیشتر یک امتحان برای سنجش ایمان و صبر است. خداوند به انسان آزادی انتخاب داده است و این بیماری می‌تواند نتیجه اعمال خود انسانها باشد. انسان به دلیل عقل و اختیار، ارتباطات اجتماعی و تأثیر بر محیط زیست، بیشتر در معرض بیماریها قرار دارد.

منابع

❖ قرآن کریم ترجمه محسن قرائتی

❖ نهج البلاغه ترجمه محمد دشتی

کتاب

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالحیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق.
۲. افرام بستانی، فواد، فرهنگ ابجدی عربی فارسی، چاپ دوم، تهران: اسلامی، ۱۳۷۶ش.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن، کلیات حدیث قدسی، ترجمه زین العابدین کاظمی خلخالی، چاپ هشتم، ۱۳۸۷ش.
۴. حسینی وردنجانی، حسین، اجرای حدود در اسلام، قم: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۳ش.
۵. حسینی همدانی، محمد حسین، انوار درخشان، تهران: کتابفروشی لطفی، ۱۴۰۴ق.
۶. خاتمی، احمد، فرهنگ علم کلام، چاپ اول، تهران: انتشارات صبا، ۱۳۷۰ش.
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه مفردات الفاظ القرآن، ترجمه: غلامرضا خسروی حسینی، تهران، المکتب المرتضویه لاحیا آثار الجعفریه، چاپ چهارم، ۱۳۸۳ش.
۸. سجادی، جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۳ش.
۹. طباطبایی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه: محمد باقر موسوی، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ش.
۱۰. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: مرتضوی، ۱۵۳۷ش.
۱۱. عمید، حسن، فرهنگ جیبی عمید، تهران: راه رشد، چاپ چهارم، ۱۳۸۹ش.
۱۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، بیروت: دارالملکته الهلال، ۱۹۸۰م.
۱۳. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، قم، دارالهجره، ۱۴۱۴ق.
۱۴. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۸ش.
۱۵. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ پنجم، ۱۴۱۲ق.
۱۶. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، بیروت: انتشارات موسسه الوفاء، چاپ دوم، ۱۴۰۳ش.
۱۷. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، تهران: صدرا، ۱۳۸۹ش.
۱۸. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران: ادنا، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ش.
۱۹. مکارم شیرازی و همکاران، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴ش.

مقالات

۱. پاکزاد، عبدالعلی، ابتلا و آزمایش در قرآن، پژوهشهای قرآنی، شماره ۵۴ و ۵۵، ویژه نامه قرآن و مهندسی فرهنگی، ۱۳۸۷ش. پرتال جامع علوم انسانی.
۲. رشیدپور، نیره، اقسام ابتلاء و نقش آندر زندگی انسان از منظر قرآن کریم، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پردیس تهران، ۱۳۹۶ش.
۳. علیدادی سلیمانی، حسن، انسان و قرآن، نشریه کلام اسلامی، شماره نشریه ۳۷، ۱۳۸۸ش.
۴. کساوندی، آرزو؛ امیرانی، مهسا، مروری بر کووید-۱۹ و پیامدهای ظهور آن، مجله تازه‌های بیوتکنولوژی سلولی مولکولی، دوره ۱۱، شماره ۴۲، بهار ۱۴۰۰ش.
۵. محدث اردبیلی، ابوالفضل و همکاران، کرونا (تعاریف، مداخلات، پیامدها)، مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی، شماره ۲۳، زمستان ۱۳۹۸ش.
۶. مهدوی اطهر، مهدی، پاسخگویی به شبهات کرونایی، اراک: دفتر نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری دانشگاه اراک، بی‌تا.
۷. نیکزاد، عباس، پاسخ به چند شبهه درباره مجازات اخروی، رواق اندیشه، شماره ۲۴، ۱۳۸۲ش. پرتال جامع علوم انسانی.